ISSN No-2231-5063 Vol.1,Issue.XII/June 2012pp.1-4

Research Paper

साठोत्तरी मराठी कविता काही निरीक्षण

चांगदेव कांबळे

□र्मवीर भाऊराव पाटील महा. पंढरपूर

सारांश :-

साठोत्तरी मराठी कविता हा हया प्रचंड विस्तारलेल्या वैविध्यपूर्ण निर्मितीची मीमांसा अवघ्या थोडक्यात करावयाची आहे. त्यामुळे नेमके स्वरुप लक्षात येण्याकरिता आणि संवाद कशासंबंधात चालू आहे.हेही रसिकांना ध्यानात येण्याकरिता कविताचा वाङःमयप्रकाराचा सांकल्पनिक स्वरुप आधी पाहून घेऊन

साठोत्तरी कविता म्हणत असताना माझ्या दृष्टिसमोर १९६० नंतरच्या काळात निर्माण झालेले कवी आणि त्यांची काव्यनिर्मितीचा पट आहे साठपूर्वीचे पु.शि.रेगे, बा. भ. बोरकर, अनिल,कुसुमाग्रज निंदा यांच्या सारखे मोठे कवींची निर्मिती माझ्या दृष्टिसमोर नाही. साठनंतर त्यांचा संवेदनस्वभान बदल झाला □ा ? झाल्यासय कोणत्या कारणांमुळे झाला हा स्वंतंत्र चिंतनाचा विषय आहे.

प्रास्ताविक :-

साठोत्तरी कवितेचा विचार करताना पन्नाशीच्या दशकातील काही घटनांचा विचार केला पाहिजे. कारण त्या घटनांनाचा मराठी काव्यनिर्मितीवर फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे. हे स्पष्ट व स्वच्छपणे दिसून येते. १९५६ साला बा. सी. मर्ढेकरांचा मृत्यू झाला. मर्ढेकरांनी मराठी काव्याचा संवेदनस्वभावच बदलून टाकला होता. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्हीच्या अनुषं□ाने मर्ढेकरांचा मराठी काव्यावरील प्रभाव मोठा आहे. त्यांनी मराठी कवितेला नवे वळण दिले. चेहरामोहरा बदलून टाकला,शब्दांची मोडतोड करुन आपल्या नवसंवेदनांच्या गरजेनुसार शब्द घडवून मराठी शाब्दसंवेदनेची कक्षा रुंदावत नेली. त्या मर्ढेकरांचा मृत्यू १९५६ सालचा तर १९५६ साली डॉ. आंबेडकरांनी लक्षावधी अनुयायांसह बौध्दधर्माचा स्वीकार केला. केवळ एका व्यक्तीच्या हाकेला लक्षावधी अनुसाया एकत्र येऊन धर्मांनंतर करणे ही जगामधील एकमेव घटना आहे. डॉ. आंबडेकरांच्या धम्मचक्रपरिवर्तनाचे परिणाम मराठी कवितेवर झाला. डॉ. आंबडेकरांच्या विचारात आणि आचरपान मानवीमूल्यांची प्रतिष्ठापणेचे स्वच्छकस दिसून येते. डॉ. आंबडेकरांचे जीवन आणि चितंन दलितसा त्याची प्रेरणा झाली. याचे आणखी सुपरिणाम असे झाले की नवकविता दुर्बोध, प्रतिमापुरीत,संदिग्ध,कठीण,संवेदनाहीत झाली होती. दलितकवितेने या सा-या गोष्टींचा द्रोह केला. दलित कवितेच्या केंद्रस्थानी अस्मिता होती. आणि वेदना,विद्रोह आणि नकार हे मूल्ये आशयद्रवीभूत होती. यामुळे दुर्बोध, प्रतिमापुरीत, संदिग्ध,कठीण,संवेदनाही-न झाली होती. दलितकवितेने या सा-या गोष्टींचा द्रोह केला. दलित कवितेच्या केंद्रस्थानी अस्मिता होती. आणि वेदना, विद्रोह आणि नकार हे मूल्ये आशयद्रवीभूत होती. यामुळे दुर्बोध, प्रतिभाकित होत चाललेल्या नवकाव्याची कोंडी दलितकवितेने कोडले ही आंबेडकरी मूल्यांची मोठी देणगी म्हटले पाहिजे. दलित साहित्य प्रवाहबरोबर आधीपासून सुरु असते ग्रामीण साहित्यप्रवाहकडे पाहिल्यास कवितेच्या बाबत रुचिपालपट म्हणून ग्रामीण कविता निर्माण झाली.ग्रामीण कवितेने प्राप्तीनंतरच्या आणिबाणीत कविता अंग चोरुन होती.अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य, वैचारिकस्वातंत्र्याची उद्घोषणा करणारी कविता, सम□ाली-न अस्तित्वाचे,वास्तवाचे भान असणारी मराठी कविता आणीबाणीच्या काळात आपला स्वर नि शूर काढला नाही,असे खेदा-ने म्ह□ावे लागते.

नवकाव्यातील पु. शि.रेगे व बा. सी.मर्ढेकर हे अग्रणी होते. हे दोघेही वयाच्या बाशी-तेविशीत ३-३ वर्षे साधारण एकाच काळात आय .सी. एस.करिता इंग्लडमध्ये राहून आले होते. तिकडून परत आल्यानंतरच्या त्यांच्या कवितांचा शोध घेण्यासारखा आहे. या दोघांनीही इंग्रजीमधून कविता केल्या आहेत. साठोत्तर काळातही अशीच एक बुध्दिमान राजहंसी जोडी दिसून येते. दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे आणि अरुण कोलटकर हे ते दोघे हे दोघे उत्तम चित्रकार, वादक गायक, याही दोघांनी इंग्लिशमधून कविता □रु-न मराठी कविमन वैश्विक पातळीवर नेले. केशवसुतांनी गोष्टी घराकडच्या सारखी कविता लिहून माहेरीलांना आपल्या संस्कृतीची कवितेमधून ओळख करुन दिली तसाच प्रयत्न या दोघांनी केला. कोलटकरांचा जेजूरी संग्रहानी याची साक्ष देईल.जेजुरीच्या माध्यमातून पौर्वात्यसंस्कृतीची माहिती जगभर पोहोचली जेजुरी आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रकुल काव्य पारितोषिकही प्राप्त झाले ही अभिमानस्पद गोष्टी अरुण कोलटकरांची शैली मोठी मजेशीर आणि चित्ताकर्षक आहे. एकतर त्यांची कविता चित्रकशी वाटते म्हणजे

चित्रकथा ही प्राचीन भारतीय परंपरा काव्यामधून त्यांनी जिवंत ठेवली आहे आणि दुसरी त्यांची शैली मोठी उपहासगर्भ आणि उपरोधपूर्ण असते. प्रतिमा अत्यंत समर्पक मोजतात. अरुण कोल्टकरांची कविता आधुनिकतेसह संतपरंपरेशी आपले नाते जोडते. विश्वात्मक मानवाची ओढ व करुणेची विविध रुपे ती कविता साकारते. रुपबंधा-याबाबतीतही लोक साहित्यातीमधील परंपरेचे बंध अगदी सहजपणे स्वीकारते. तर भारतीय परंपरेतील शैवदर्शन , ज्ञानेश्वराप्रमाणे विश्वजाणिवा प्रकट करण्याची रीत अभिजात ाव्यशैली, तुकारामांचे आत्मभान दिलीप चित्र्यांची कविता प्रकट करते अस्तित्वचिंतन,परात्मता, जीवनातील असंगतना,या जाणिका कवितेमधून स्पष्ट करतात. शारीरभानातून,इंद्रियांच्या उत्सवातून आपला जराखुरा आविस्कार चित्र्यांनी घडविला साठोत्तरी कवितेला रुप अरुण कोलटकर आणि दिलीप चित्रे या जोडींनी दिली.

प्रभावी कवी साधारण पन्नाशीच्या दशकापासून यांच्या काव्यलेखनाला सुरुवात झालेली पण ते लक्षणीयीठरले साठीच्या दशकात. इथे एक महत्वाचा उल्लेख करावा लागेल. तो म्हणजे चाळीशीच्या दशकात आधी कथा हा वाङ्‌मयप्रकार आणि दशकाच्या उत्तरार्धात कविता हा वाङ्‌मयप्रकार केंद्रस्थानी होते. परंतु साठीच्या दशकात कांदबरी हा वाङ्‌मयप्रकार महत्वाचा ठरला. आधी 'सावित्री' आणि 'सिला' या ांदब-यांची चर्चा होऊ लागली. तुलनाही होऊ लागली. साहित्याची सामाजिक साहित्यातील सामाजिकता नव्हे-साहित्याची सामाजिक हा प्रश्न संवेद-नशील झाला. या काळात चित्रे-कोलटकर यांची कविता पुढे आली आणि तिने आपला रसिकवर्ग तर मिळविलाच पण महत्वाचे त्यांची सर्जनशीलता इंग्रजीमधून प्रकट होऊ लागली. जागतिक पातळीवर भारतीय इंग्रजी काव्याची आपुनिक बुगामध्ये सतरीच्या दशकामध्ये काव्यान ज्या कवींमध्ये भर घातली त्यामध्ये अरुण कोलटकरांचा समावेश समावेश केला जातो. मर्ढेकर-रेगे यांच्या प्रमाणे साठोत्तरी काळात चित्रे-कोलटकर यांनी इंग्रजीमधून कविता केल्या. दोघांचे इंग्रजीचे वाचनही दांडगे होते असे सांगितले जाते. याचा परिणाम त्यांच्या भाषिक पोत निर्माण होण्यात झाला. कोलटकरांनी कवितेमधून महा-नरी जीवनाच्या जाणीवकक्षा रुंद केल्या मर्ढेकरांच्या सामाजिक जाणीव आणि पारंपरिक अध्यात्म हे संदर्भ त्यांनी बाजूला सारले आणि महानगरीसंस्कृतीच्या भयावहतेचे चित्रण केले. नास्तिकवादामुळे त्यांची कविता थोडीशी उग्रही झाल्यासारखी वाटते. महानगरीसंस्कृतीच्या रोगट,भ्रष्ट,विनाशकारी,कृत्रिम,आत्मकेंद्री वास्तवाची चित्रण कोलटकरांची कविता करते. महानगरसंस्कृतीत कसेबसे जगणा-या, तिची अमानुषता,असुराक्षितता, साचेबंदपणा,माणसांची अगतिकता, स्त्री-पुरुष संबंधाचा विटंबना आपल्या औपरोधिक शैली कोलटकरांनी दाखविले आहे. कोलटकरांची निर्जीववस्तुंची गजबजलेली उणविता आपल्यात प्रचंड कात्मावकाश सामावून घेते,अनेक संदर्भ घेंऊन जिवंत होते. दोन खेडे काय डेंजर वारा सुटलाये तक्ता या कविता त्यांच्यातील संपृक्त आशयामुळे छातीवर आल्यासारख्या वाटतात. २००३ साली भिजली वही हा संग्रह प्रकाशित झाला. यातील जाणिवा विश्वात्मक आहेत. अनेक वैश्विकसंदर्भ या संग्रहात आहेत. होमरचा इलियड महाकाव्यामधील स्त्री-पुरुष व्यक्तिरेखांच्या महायुध्दातील बेबंदी विनोश, ब्राम्हणग्रंथातील कथेपासून ते १९९३ च्या बाबरी मशिदीच्या अनुषंगाने घडलेल्या दंगलीपर्यच्या नानाविध घटना प्रसंगाचे व्यक्तींचे संदर्भ चिनी जपानी संस्कृतीचे संदर्भ, रशिया मधील उलयापालथीचे संदर्भ,स्त्रियांवरील अत्याचार असे कित्येक संदर्भ या कवितेत आले आहे. मेरी, लैला, अपाला, कसांड्रा, विपाशा , हेलन, कण्णगी, मैथून, हाडम्मा, रजनी, किम, अशा मिथकाश्रमीमधून त्यांची कविता विशाला आणि भन्य वाटू लागते. कोलटकराच्य कवितेत भारतीय आणि मराठी परंपरेला सर्वस्वी परिचित असा आध्यात्मिक, आरमक्ते, श्रध्दाळू, स्वभाव एकीकडे तर दुसरीकडे पाश्चात्म परंपरेमधून नास्तिक, जडवादी, शंकेखोर, काळजीग्रस्त, भयभीत, कुस्तित, क्रुर आत्मकेंद्री इत्या जाणिवेंनी पछाडलेला स्वभाव दुसरीकडे दिसून येतो कोलटकरांची कविता लोकधाटीची आहे. लोकधारी वारकरी लोकधारीशी जाते सांगते रस्त्यावरच्या सामान्य माणसालाही ती कळते इतके साधे पा लोकधाटीत असतो. कोलटकरांनी स्वतः घडविलेली म्हणून ती आत्मलोकधाटी आहे. आत्मलोकशाही घडविताना कोलटकरांनी लोकांच्या संवेदनशीलतेचाही केला. सृजनाच्या पातळीवर नवतेचा शोध घेण्यातून ही आत्मलोकधाटी कोलटकरांनी घडविली.

अरुण कोलटकरांच्याबरोबरीचे दिलीप चित्रे हे महत्वाचे कवी अनुभव ग्रहण करण्याची आणि तो अभिव्यक्त करण्याची चित्र्यांचे एक स्वतंत्र तंत्र आहे. मर्ढेकरांच्या परंपरेतच कविता लिहिणारे आणि नवनवीन शब्दवापर करणारे चित्रे पु. शि रेग्यांच्याप्रमाणे भाषेशी क्रीडा करतात. चित्र्यांच्या शब्दकला रेग्यांच्या शब्दकलेइतकीच लोभस वाटते. नेमाडयांनी चित्र्यांच्या कवितेविषयी फार छान विश्लेषण केले आहे.ते म्हणतात. नव्या मराठी कवितेची समृध्दी कळून येण्यासाठी चित्र्यांची कविता समजून घेणे अपरिहार्य ठरते. चित्र्यांली मराठी कविता भावोत्कट केली. नवीन शब्दकला मराठी कवितेत रुट केली. शब्दकलेचा अतिव्यय हे त्यांच्या जगण्याचा उत्सव साजरा करण्याचे एक महत्वाचे माध्यम मानतात. चित्र्यांच्या कवितेत नवकवितेला अनुसरुन अनपेक्षित अशी विशेषणे, त्यासोबत सहचारीभाग, अनुप्रास, कोटीतत्व, नवनवे शब्द दृकसंवेदनेव्दारे दृश्य समूर्त करण्याची क्षमता चित्र्यामध्ये होते. बाजाराला ते टेक्निकलर लॉगशॉट, क्लोजप, गल्लेदार, रंगदार, कल्लेदार, पल्लेदार, इ. शब्द घडवितात. इंग्रजी, उर्दू, संस्कृत, बोली मराठी या भाषांमधील शब्द काव्यविधानासाठी करुन अनेक प्रयोग चित्र्यांनी केले आहेत. आपल्या अस्तित्व जाणिवेचा तीव्र व उल्कट प्रत्यय देण्यासाठी तंत्राची शक्यता ते अजमावितात.

या दोन विसंग्रह अनेक मोठे कवी १९६० नंतर भालचंद्र नेमाडे यांची कविता महत्वाची ठरते. असंख्येनी ती कमी म्हणजे ४० आहेत परंतु गुणवत्तेने मोठी आहे. दैनंदिन जगण्याचे उर्ध्वपातन कवितेमध्ये व्हायले पाहिजे असा महत्वाचा विचार नेमाडे मांडतात. त्यांची कविता आशयानी ओतप्रोत भरलेली असते. एखादया दीर्घकथेचा आस्वाद घेत आहोत असा अनुभव नेमाडयांची कविता वाचताना येतो. त्यांची 'आजी' एक उत्तम कविता आहे. गद्यप्राय कवितेत भाषिक संसूचनेद्वारे नेमाडे उत्तुंग उंचीवर

पोहचतात आजी तुझा कष्टी हात, तुझे अघोरी उपकार, तुझा निव्वळ करुणेचा वारा, तू माझी पाठसखीज झालीस, आधार तुझे ार, तुझं आयुष्य, आजी तुला मी दुसर काही देऊ शकलो नाही. आजींच नातवामधील नांत नेमाडे स्पष्ट करतात. नेमाडयांची कविता वस्तुंनी आशयानी गच्च भरलेली असत. आपल्या कविते नमाडे स्त्री फार पवित्र मानतात. नेमाडयांनी वेगवेगळया व्यवसायातील बोलभाषा आपल्या जागिवांच्या प्रकटीकरणासाठी मोजली. वही हा प्रकार त्यांनी व ना. धो. महानोरां-नी लोप्रिय ला. ाी लोकगीताच्या धर्तीवर त्रिपदी ओबीसारखी दुस-या व तिस-या चरणाचं पुनरावर्तन असणारी कवितेची रचना त्यांनी केली.

नेमाडयांच्या जोडीचे कविता करणारे तुलसी परब कवितेला सुरुवात केली. परळांच्या कवितेत महानारी संवेद-न विशेषलाने प्रट झाली. अरुण कोलटकर, मनोहर ओक, दिलीप चित्रे, सतीश काळसेकर, विवेक मोहन राजापुरे यांनी महा-नरी संवेदना अत्यंत निदारकतेने अधोरेखित केली. परबसुध्दा त्यातलेच परब मुंबईत घडणीचे अठावीस वर्षे राहिलेल. त्यानंतर ते मुंबई बाहेर पडले. त्यामुळे ते महानगरी जीवनाकडे अत्यंत समंजसपणे पाहतात. नंतर ते मार्क्सवादाकडे व अध्यात्माकडे झुले सामान्यांच्या दुःखाची, शोषितांबर होणा-या अन्यायाची, विषमतेची, दारिद्रयाची ओळख कुबडा नार्सिस मधून होते. सामाजिक वास्तवाच्या दबावामुळे व्यक्ती कुबडा होते. पण कवी नार्सिस आहे. आत्मलुब्ध आणि आत्मनिष्ठ म्हणून तो तटस्थ राहत नाही. कुब नार्सिसा आत्मसंघर्षाचाच प्रतिक आहे.

असाच आत्मसंघर्ष वसंत दत्तात्रेय गुर्गरांच्या कवितेमध्ये दिसतो. गुर्जरांच्या 'ादी' मध्ये गोदी कामगारांचे जगणे दाखविण् गोदी कामगारांचे जगणे सामान्याति सामान्यांच्याही खिजगणतील नव्हते. त्यांचे ओंगळरुप दाखवितात. हे गुर्जरांच्या कवितेने आणले. दोन वेळच्या खाण्याच्या संघर्ष गोदी कामगारांच्या नशिबी होता. पराक्रम आणि पुरुषार्थ त्यांच्या कल्पनेतही नव्हते. माणसाच्या क्षुल्लकपणाचे एवढे यथार्थ चित्रण मराठी कथेत गुर्जशांशिवाय इतरांची केले नाही.

संदर्भ :-

१. ललित (मासिक):- कविता विशेषांक, फेब्रुवारी २०१३
२. 'ळ '(त्रैमासि):- व . द. गुर्जरविशेषांक, ए.मे-जू.२०११
३. 'ळ ':- तुळसी परब विशेषांक सप्टेंबर, २०१३

चांगदेव कांबळे
र्मवीर भाऊराव पाटील महा. पंढरपूर